

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

Ἡ ιστορικότητα τῆς νόησης καὶ τοῦ λογικοῦ.

Τὸ θέμα τῆς φωτισμένης νόησης ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ σχέση μετὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ νόηση εἶναι τὸ προϊόν τῆς ιστορικῆς ἐξέλιξης τῆς καὶ ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ συντελεῖται σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ νόηση προσδιορίζει τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ταυτόχρονα διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηριστῇ ἡ νόηση σὰν παιδαγωγὸς ποὺ παιδεύει τὸν ἑαυτό του. Γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ νόηση δὲν διακρίνεται πάντα μετὰ σαφήνεια ἀπὸ τὸ λογικόν. Ὅπωςδήποτε, ἡ λανθάνουσα διάκριση, ποὺ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀποσαφηνίζεται, θὰ ἦταν δυνατό νὰ καθοριστῇ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ἡ νόηση (*entendement* ἢ *intelligence*) εἶναι ἡ λειτουργία μετὰ τὴν ὁποία σχηματίζουμε ἀντιλήψεις ἢ ιδέες γιὰ τὸ φυσικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ κόσμον. Οἱ ἀντιλήψεις ἢ ιδέες αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι εἰκόνες, παραστάσεις ἢ καὶ ἀφηρημένες ἔννοιες, μετὰ τὴν προϋπόθεση ὅμως ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς πρέπει νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὴν μεθοδικὴ ἀνάλυση τῶν συνθέτων ιδεῶν εἰς τὰ πιὸ ἀπλά στοιχεῖα τους¹ καὶ ὄχι ἀπὸ βιαστικὰς ἢ ἀδαιρέτες γενικεύσεις. Ἡ νόηση παίρνει, ὅταν φωτίζεται, τὴ μορφή τοῦ λογικοῦ (*raison*)². Τὸ λογικὸ εἶναι ἡ ἴδια ἡ νόηση ὅταν σχηματίζει σαφεῖς καὶ διακριτὰς ἔννοιες γιὰ τὶς σταθερὰς καὶ κανονικὰς σχέσεις, ποὺ συνδέουν τὰ φυσικὰ φαινόμενα, καὶ ποὺ οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ τείνουν νὰ χαρακτηρίσουν σὰν νόμους. Ὅταν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ νόμου, καθορίζουν τὸ νόμον ταυτόχρονα σὰν δεδομένη σταθερὴ σχέση, ποὺ ἀνακαλύπτουμε μετὰ τὴν παρατήρησιν τῆς φύσεως, καὶ σὰν κανὸνα ποὺ ἐκφράζει τὴ βούλησιν τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ βούλησις αὐτὴ ὀρίζεται σύμ-

1) D' Alembert, *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 53 κ. ἑ.

2) Πρὸς. d' Alembert, ὁπ. παρ., σ. 162.

φωνα με τις αρχές του ντεϊσμοῦ¹. Όταν ἡ νόηση πάρει τὴ μορφή τοῦ λογικοῦ, ἀναπτύσσεται καὶ ἡ λειτουργία με τὴν ὁποία ὑπάγεται σὲ γενικοὺς νόμους ἢ πολλαπλότητα τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ἐκφράζεται τὸ αἷτημα τῆς συστηματοποίησης, ἐνοποίησης καὶ κωδικοποίησης τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Γενικὰ τὸ λογικὸ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης. Ἡ φάση αὐτὴ ἐμφανίζεται, ὅταν ἡ νόηση ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν πίεση τῆς αὐθεντίας ἢ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φαντασίας, ἂν καὶ ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ ἐνισχύσει προσωρινὰ τὴν εὐρετικὴ λειτουργία τῆς νόησης².

Ἡ νόηση προσδιορίζεται ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς γένεσής της καὶ ἀπὸ τις φάσεις τῆς ἐξέλιξής της. Μποροῦμε νὰ τὴν ἐξηγήσουμε με τὴν ἴδια μέθοδο καὶ με τις ἴδιες κατηγορίες με τις ὁποῖες θὰ ἐξηγούσαμε ἓνα πολιτιστικὸ φαινόμενο. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τοῦ σχηματισμοῦ τῆς νόησης ἐκφράζει, τουλάχιστον λεκτικὰ ὁ Locke. Ὁ Locke θεωρεῖ σὰν βασικὸ ἀντικείμενο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τὴν ἱστορία τῆς νόησης³. Με τὸν ὅρο αὐτὸ ἐννοεῖ τὸ σχηματισμὸ τῶν διαφόρων λειτουργιῶν της ἀπὸ τις πρῶτες ἐντυπώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας⁴ καὶ ἀπὸ τις δυνατότητες ποὺ προσφέρει τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ὁ Locke ἀναγνωρίζει ὀρισμένες ἀρχές συνυφασμένες με τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς νόησης, ὅταν τονίζει τὸν ἐξελικτικὸ χαρακτήρα της καὶ ὅταν συσχετίζει τις ἰδέες, ποὺ ἡ νόηση σχηματίζει, με τις ἐπιδράσεις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Στὴ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς νόησης ἐντάσσεται καὶ ἡ ἄρνηση τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν, ποὺ θεμελιώνεται πάνω στὴ διαπίστωση ὅτι δὲν τις συνειδητοποιοῦν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ ὅτι ἡ γνώση γιὰ τις ἐννοίες αὐτὲς ποικίλλει κατὰ τοὺς τόπους, τις ἐποχές ἢ τις φάσεις τῆς νοητικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ὅμως διαπιστώθηκε στὰ προηγούμενα κεφάλαια, ὁ στοχασμὸς τοῦ Locke μένει ἀντιδιαλεκτικὸς, ἡ νόηση δὲν ἀναγνωρίζεται σαφῶς σὰν δημιουργικὸς φορέας πολιτισμοῦ, ἡ ἐξέλιξή της προσδιορίζεται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ποσοτικά, ἀπὸ τὸ πλῆ-

1) Τέτοια εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ νόμου, ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τὸν Montesquieu, *Esprit des lois*, Βιβλίο I, κεφ. I. Οἱ νόμοι σὰ σταθερὲς σχέσεις ἐκφράζουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ διατηρεῖ τὸν κόσμον σύμφωνα με τις σχέσεις αὐτές. Οἱ σχέσεις αὐτές ἐκφράζουν τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν d' Alembert, *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 148-149, οἱ νόμοι αὐτοὶ ἐκφράζουν τὸν ὀρθολογικὸν χαρακτήρα τῆς Θεῖας Νόησης.

2) Diderot, *Pensées philosophiques, Oeuvres Philosophiques*, σ. 39, 41, 45, 58. Ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ στὸ νὰ ἐκφραστοῦν παραστατικὰ καὶ νὰ ἀποσαφηνιστοῦν οἱ ἀφηρημένες ἐννοίες τοῦ θεωρητικοῦ στοχασμοῦ. Πρβλ. *De l'Interprétation de la nature*, ὄπ. παρ., σ. 216.

3) *An Essay concerning human Understanding*, Εἰσαγωγή, § 2.

4) Ὁπ. παρ., Βιβλ. II, κεφ. 1, § 22.

θος τῶν ιδεῶν πού σχηματίζει ἢ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐντυπώσεων πού δέχεται. Ὁ Locke δὲ φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ διάφορες ἀντιλήψεις ἢ οἱ ιδέες πού σχηματίζει ἢ νόηση ἀποτελοῦν δυνατότητες μὲ τις ὁποῖες εἶναι δυνατόν νὰ παραμεριστοῦν ἢ νὰ λυθοῦν τὰ προβλήματα πού θέτει τὸ φυσικὸ ἢ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἐτσι ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς νόησης προετοιμάζεται μόνον ἐν μέρει ἀπὸ τὸ στοχασμὸ τοῦ Locke. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ ὀφείλουν πολὺ λιγότερα ἀπὸ ὅσο οἱ ἴδιοι νομίζουν.

Τὶς ἀναλύσεις τοῦ Locke προεκτείνει ὁ J. J. Rousseau στὸν *Emile*. Στὸ ἔργο αὐτὸ καθορίζονται οἱ ψυχοβιολογικοὶ καὶ οἱ κοινωνικοὶ ὅροι τοῦ σχηματισμοῦ τῆς νόησης¹. Ὅπως καὶ ὁ Locke, ὁ Rousseau ἀρνιέται τὴν ὑπαρξὴ ἐμφύτων ἐννοιῶν. Μία τέτοια ἀντίληψη θὰ ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ νόηση εἶναι προϊόν τῆς ἐξέλιξής της, πού ὁ *Emile* στὸ σύνολό του τείνει νὰ ἐπιβεβαιώσει. Ἡ βασικὴ θέση τοῦ *Emile* εἶναι ὅτι γεννιόμαστε χωρὶς νὰ γνωρίζουμε τίποτε, ἀλλὰ μὲ τὴν ἰκανότητα τῆς μάθησης. Ἡ ἰκανότητα αὐτὴ ἔχει ἱστορικὸ χαρακτήρα. Ἀναστέλλεται ἢ ἀνάπτυξή της, ὅταν οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι δυσμενεῖς. Ὁ ἄνθρωπος δὲν αἰσθάνεται λ.χ. τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποσαφηνίσει τις σκέψεις του ἢ νὰ ἀρθρώσει καλλίτερα τις λέξεις πού προφέρει, ὅταν αὐτοὶ πού τὸν περιβάλλουν τις δέχονται ἢ τις ἀκοῦν μὲ ἄκριτο θαυμασμό. Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ὀδηγεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνικὲς συνθήκες, ἐπιδιώκει νὰ προσαρμοστῆ μὲ κάθε τρόπο πρὸς τις ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦν στὸν κύκλο μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται ἄμεσα². Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν λέξεων ἢ τῶν προτάσεων πού προφέρει καὶ ὄχι γιὰ τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται. Γι' αὐτὸ μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἔχει ὁ τόνος, μὲ τὸν ὁποῖο προφέρει τις λέξεις ἢ τις προτάσεις αὐτές, παρὰ ἡ σημασία τους. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τις σκέψεις πού ἐκφράζονται μὲ τις λέξεις ἢ μὲ τις προτάσεις αὐτές. Ὅταν αὐτὸς πού τις σχηματίζει στοχάζεται μόνον γιὰ νὰ προσαρμοστῆ πρὸς τις ἀπαιτήσεις ἢ τις ἀντιλήψεις τῶν ἄλλων, ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὸν ἀποτελεσματικὸ ἢ μὴ χαρακτήρα τῶν σκέψεων του καὶ ὄχι γιὰ τὸν ἀληθινὸ ἢ ψευδὴ χαρακτήρα τους³. Ἄν ἡ μάθηση ἔχει σὰν σκοπὸ τὴν ἰκανότητα νὰ ἀποδίδουμε ἀκριβὴ σημασία στις λέξεις, πού χρησιμοποιοῦμε, καὶ νὰ σχηματίζουμε σαφεῖς ἐννοιες, ὁ σχηματισμὸς τῆς ἰκανότητος αὐτῆς ἐπιβραδύνεται καὶ ἡ ἀνάπτυξή της παρεμποδίζεται ἀπὸ τις κοινωνικὲς σχέ-

1) Βιβλίον Ι. *Oeuvres Complètes*, 4, 245-298.

2) Ὅπ. παρ., σ. 294 κ. ἐ., Βιβλίον ΙΙ, σ. 308, κ. ἐ., σ. 318 κ. ἐ., Βιβλίον ΙΙΙ, σ. 430.

3) Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν τὰ παιδιά χρησιμοποιοῦν λέξεις ἢ προτάσεις, χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τὴν σημασία τους, Βιβλίον Ι, ὅπ. παρ. σ. 297-298, ΙΙ, ὅπ. παρ. σ. 346 κ. ἐ.

σεις πού αποσκοπούν στην επιβολή ή στην ύποταγή. Ο άνθρωπος αναπτύσσει την ικανότητα για σαφή σκέψη, άρθρώνει και εκφράζει σωστά τους στοχασμούς του, όταν αναπτύσσονται στο κοινωνικό περιβάλλον σχέσεις ισότητας ή όταν υπάρχει τόση ελευθερία, ώστε να μην είναι αναγκαία ή επιβολή ή η ύποταγή. Στην περίπτωση αυτή η νόησή του μπορεί να στραφεί προς τα ίδια τα πράγματα. Ο άνθρωπος μπορεί να σχηματίσει σαφείς αντιλήψεις για αυτά, ανεξάρτητα από τις αντιδράσεις των άλλων. Με την ανάπτυξη της ικανότητας για μάθηση, η νόηση παίρνει βαθμιαία τη μορφή του λογικού. Όταν η νόηση πάρει τη μορφή του λογικού, οι άνθρωποι είναι δυνατόν να επικοινωνήσουν πληρέστερα μεταξύ τους, γιατί το λογικό είναι κοινό σε όλους¹.

Η επικοινωνία τους θα προσδιορίζεται από τα ίδια τα πράγματα και δεν θα εξαρτάται από την ανάγκη επιβολής ή ύποταγής. Από τις αναλύσεις του Rousseau συνάγεται το γενικό συμπέρασμα ότι η σωστή παιδεία επιτρέπει την εξέλιξη της νόησης στο λογικό. Η εξέλιξη αυτή συντελείται, όταν οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενοϊκές. Όταν ο σχηματισμός του λογικού συντελεστή, οι κοινωνικές σχέσεις μεταβάλλονται και καθίσταται δυνατή η πραγμάτωση της όρθης πολιτείας, πού συμπίπτει με την πολιτεία του «κοινωνικού συμβολαίου» ή πού την πλησιάζει.

Η αντίληψη αυτή για τη σχέση ανάμεσα στην εξέλιξη της νόησης και την εξέλιξη της κοινωνικής ζωής εντάσσεται λογικά σε μία θεωρία για την ιστορικότητα της νόησης. Θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί σαν μία προετοιμασία των αναλύσεων του Hegel για τη σχέση ανάμεσα στο πνεύμα και τον πολιτισμό μιας εποχής ή των απόψεων του Meinecke για την ιστορική εποχή, πού διαφωτίζει το σχηματισμό των ατομικών βιωμάτων και των πράξεων με τις όποιες εκδηλώνονται. Η ιδέα της εξάρτησης της εξέλιξης της νόησης από τις κοινωνικές σχέσεις του ανθρώπου επιβεβαιώνεται και από τη σχέση της με την ηθική συνείδηση. Με την ηθική συνείδηση διακρίνουμε το αγαθό από το κακό, δηλαδή επιδοκιμάζουμε όρισμένες πράξεις και αποδοκιμάζουμε άλλες, ανάλογα με τις απαιτήσεις πού έχουν οι άλλοι από μας και μείς από τους άλλους. Η ηθική συνείδηση, στις ατελέστερες μορφές της, προσδιορίζεται από τις σχέσεις μας με τους άλλους. Με την ηθική συνείδηση συντελούνται καθαρά νοητικές λειτουργίες, έφ' όσον μ' αυτή διακρίνουμε την αγαθή από την κακή πράξη, συγκρίνουμε τις διάφορες πράξεις και τις κατατάσσουμε σε κατηγορίες. Οι λειτουργίες αυτές ανήκουν, κατά τον Rousseau, στη νόηση και παίρνουν την πιο τέλεια

1. *Emile*, Βιβλίο II, όπ. παρ., σ. 346.

μορφή τους, όταν από τη νόηση αναπτύσσεται το λογικό¹. Έτσι ή ηθική συνείδηση εξαρτάται από τη νόηση. Αντίστροφα, στην ανάπτυξη της νόησης και στον σχηματισμό του λογικού συμβάλλει και η ηθική συνείδηση με τις διακρίσεις, τις συγκρίσεις και τις κατατάξεις της. Κατά το βαθμό που η νόηση προσδιορίζεται από την ηθική συνείδηση είναι νόμιμο να λεχθῆ ὅτι η ανάπτυξη της νόησης και ιδίως η ανάπτυξη της κρίσης, που προϋποθέτει την ανάπτυξη της συγκριτικής ή διακριτικής λειτουργίας της νόησης, προσδιορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις του ανθρώπου.

Όσοι στις αναλύσεις του Rousseau για τη σχέση ανάμεσα στην εξέλιξη της νόησης και τις κοινωνικές σχέσεις του ανθρώπου, όπως καθορίζονται στον *Emile*, λείπει μία συνολική ή ακριβέστερα μία ὀλιστική θεώρηση για το κοινωνικό περιβάλλον. Το κοινωνικό περιβάλλον διαγράφεται στον *Emile* σαν ένα ἄθροισμα σχέσεων ἑνὸς ἀνθρώπου με ἄλλους ή ἔστω σὰ μία σειρά ἀπαιτήσεων ή ἐντολῶν ή ἀπαγορεύσεων, πρὸς τις ὁποῖες ὁ ἀνθρώπος ἀνταποκρίνεται με τις κρίσεις, διακρίσεις ή συγκρίσεις της νόησης του σὲ μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Οἱ ἀναφορὲς στὸ κοινωνικό περιβάλλον, πὸ διαβάζουμε στὸν *Emile*, δὲν τὸ συσχετίζουν με μίᾶ σαφὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση ή τὴν κοινωνικὴ δομὴ, ὅταν θεωρηθῆ συνολικά. Έτσι ή ἀντίληψη τοῦ Rousseau γιὰ τὴν ἱστορικότητα της νόησης, ἐφόσον ὁ ὅρος αὐτὸς ἀναφέρεται στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ή εξέλιξη της νόησης καθορίζεται ἀπὸ τὸ κοινωνικό περιβάλλον και τὸ καθορίζει, δὲν εἶναι ἀπόλυτα θεμελιωμένη ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη.

Πέρα ἀπὸ τὴ σχέση της νόησης με τὸ κοινωνικό περιβάλλον, ἱστορικὸ χαρακτήρα ἐμφανίζει και ή ἴδια ή εξέλιξή της. Ἡ νόηση προϋποθέτει τὴν ἱκανότητα νὰ μετακινηθοῦμε και νὰ πιάσουμε τὰ πράγματα με τὰ χέρια μας. Ἀρχικὰ εἶναι ή λειτουργία με τὴν ὁποῖα σχηματίζουμε εἰκόνες, πὸ εἶναι ἀπλὲς «ζωγραφιὲς» τῶν πραγμάτων, και ὕστερα ἰδέες ή ἐννοιες με τις ὁποῖες καθορίζουμε τις σχέσεις τους με ἄλλα πράγματα. Έτσι ή νόηση ἐκφράζεται με τις λειτουργίες της σύγκρισης, πὸ καταλήγει σὲ διακρίσεις ή ἀντιδιαστολὲς και ἐξομοιώσεις ή παραλληλισμοὺς².

Ἡ νόηση ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται, ὅταν στὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων διακρίνουμε τὸ παραστατικὸ στοιχεῖο, πὸ περιέχουν, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα πόνου ή ἡδονῆς πὸ νιώθουμε, ὅταν τις σχηματίζουμε. Κάνουμε τὴ

---

1. *Emile*, Βιβλίο III, ὅπ. παρ., σ. 435, 442. Ἡ εξέλιξη αὐτὴ πραγματοποιεῖται ὅταν ή νόηση σχηματίζει σαφεῖς και σίγουρες ἐννοιες γιὰ τὰ πράγματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αὐθεντία.

2. *Emile*, Βιβλίο I, ὅπ. παρ., σ. 282, Βιβλίο II, ὅπ. παρ. σ. 344, 359, 369-370, 380 396, III, ὅπ. παρ. σ. 481.

διάκριση αὐτὴ γιὰ νὰ παρατείνουμε τὰ αἰσθήματα ἡδονῆς καὶ γιὰ νὰ πάψουν τὰ αἰσθήματα πόνου.

Ἡ νόηση ἐκφράζεται καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν λειτουργιῶν τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ἄσκηση καὶ ἡ κανονικὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων προετοιμάζει τὸ σχηματισμὸ τῶν κρίσεων¹. Ἔτσι, ὅταν ἐπαληθεύουμε τὴν ὄραση μὲ τὴν ἀφή, ὅπως τὸ κάνουν οἱ τεχνίτες, προετοιμάζεται τὸ σχῆμα ποὺ θὰ πάρει ἡ ἐπαλήθευση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ σημασία τοῦ ὄρου.

Ἡ νόηση δὲν ἐξηγεῖται ἀπὸ τις φυσιολογικὲς ἢ ὀργανικὲς λειτουργίες ἢ ἀκριβέστερα μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τὸ σχηματισμὸ τῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις λειτουργίες αὐτές, τις ὁποῖες ὁ Rousseau ἀποφεύγει νὰ ἐξετάσει. Ἐκφράζεται ὅμως μὲ τις σωματικὲς κινήσεις. Ὁ σκοπός, ποὺ τείνουμε νὰ πραγματοποιήσουμε μὲ τις κινήσεις αὐτές προϋποθέτει ὅτι τὸν ξεχωρίζουμε ἀπὸ ἄλλους καὶ αὐτὴ εἶναι μία πρώτη μορφή ἀφαίρεσης. Ἐπίσης τοῦ ἀναγνωρίζουμε μιὰ ὀρισμένη ποιότητα ἢ μιὰ ὀρισμένη λειτουργία, γιὰτι ἄλλιῶς δὲν θὰ ζητούσαμε νὰ τὸν πραγματοποιήσουμε. Αὐτὴ εἶναι μία πρώτη μορφή λειτουργικοῦ ὀρισμοῦ. Τέλος, συντονίζουμε τις κινήσεις μας γιὰ νὰ τὸν πραγματοποιήσουμε. Αὐτὴ εἶναι μία πρώτη μορφή σύνθεσης². Τὰ νοητικὰ σχήματα, ποὺ ἐκφράζονται μὲ τις σωματικὲς κινήσεις, ἐπιτρέπουν τὴ μετάβαση ἀπὸ τις μορφὲς νόησης ποὺ ἐκφράζονται μὲ τις ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων στὶς μορφὲς νόησης ποὺ ἐκφράζονται μὲ τις κρίσεις τοῦ στοχασμοῦ. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τῆς νόησης συντελεῖται κανονικά, ὅταν δὲν ὑπάρχουν κοινωνικὲς σχέσεις ὑποταγῆς ἢ ἐπιβολῆς καὶ ὅταν ἡ ἀγωγή χρησιμοποιεῖ σὰν παιδαγωγικὸ μέσο ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ ὅσο γίνεται λιγότερο τὰ συμβατικὰ σημεῖα, ὄχι μόνο τὰ γλωσσικά, μετὰ ὁποῖα μία κοινωνία ἀναφέρεται στὰ φυσικὰ ἢ τὰ τεχνητὰ ἀντικείμενα³. Ἡ κανονικὴ ἐξέλιξη τῆς νόησης ἀναστέλλεται, ὅταν ἐπιδιώκεται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον μία πρόωρη ἀνάπτυξη τῆς καθαρὰ λογικῆς μορφῆς τῆς. Αὐτὸ συμβαίνει, ὅταν ἐπιβάλλονται στὴν νόηση καὶ ἰδίως στὶς ἀντιληπτικὲς λειτουργίες τοῦ παιδευομένου ἐννοιες ποὺ δὲν ἔχουν ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηριστῆ σὰν πραγματικὸ ἀντίκρουσμα, ὅπως αὐτές ποὺ χρησιμοποιεῖ κάποτε ὁ θεολογικὸς ἢ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμός. Ὅταν τὸ λογικὸ ἀναπτύσσεται πρόωρα καὶ καλλιεργεῖται μὲ μονομέρεια, εἶναι δυνατόν νὰ ἀναστείλει τὴν κανονικὴ ἐξέλιξη τῆς νόησης ἐξαιτίας τῆς ἐπίδρασῆς του πάνω στὸ συναισθηματικὸ κόσμον τοῦ παιδευομένου. Ἔτσι λ.χ. ὁ φόβος τοῦ κεραυνοῦ δὲν ὀφείλεται

1. ὄπ. παρ., σ. 481.

2. Βιβλίο I, ὄπ. παρ., σ. 282-285, 359.

3. *Emile*, Βιβλίο II, ὄπ. παρ. σ. 310-311, 316, 320, III, ὄπ. παρ., σ. 434.

συνήθως στην ένταση της ακουστικής εντύπωσης που προκαλεί, αλλά στη «θεωρητική» διδασκαλία ότι είναι επικίνδυνος, όταν το περιεχόμενο της διδασκαλίας αυτής δεν έχει αφομοιωθεί όρθα από τον παιδευόμενο¹.

Ἡ παραπάνω ἀνάλυση δείχνει ὅτι στὸν *Emile* τοῦ Rousseau καθορίζονται οἱ ψυχοβιολογικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ὅροι τῆς γένεσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης. Ἡ νόηση εἶναι δυνατὸν νὰ σχηματιστῆ σὲ κάθε ἄνθρωπο, ὅταν ἡ σωματικὴ του ἀνάπτυξη καὶ ἰδίως ἡ κιναισθητικὴ ὠρίμανσή του συντελεῖται ὁμαλὰ καὶ ἀνεμπόδιστα, κατὰ τρόπο πού νὰ μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει τὶς λειτουργίες, πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὸ φυσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον.

Ἡ νόηση, στὴν πιὸ ἐξελιγμένη μορφή της, σχηματίζεται, ὅταν οἱ κοινωνικὲς σχέσεις μας μᾶς ὠθοῦν στὸ νὰ προσπαθήσουμε νὰ λύσουμε προβλήματα πού θέτει τὸ φυσικὸ περιβάλλον, σύμφωνα ὅμως μὲ τὶς παραστάσεις πού ἐπικρατοῦν στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον μας. Παρατηροῦμε τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, ὅταν ἔχουμε ἀνάγκη νὰ προσανατολιστοῦμε ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ βροῦμε τροφή, ἀλλὰ καὶ γιὰτι ἔχει καθιερωθῆ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ὅτι πρέπει νὰ παίρνουμε τροφή σὲ ὀρισμένες ὥρες τῆς ἡμέρας².

Οἱ διαφορὲς λειτουργίες τῆς νόησης ἀναπτύσσονται ἐπίσης, ὅταν θέτουμε σὰν σκοπὸ νὰ λύσουμε προβλήματα, πού προκύπτουν ἄμεσα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις μας. Τὸ παιδί αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ μάθει νὰ διαβάξει, ὅταν θέλει νὰ μάθει τί ἀκριβῶς περιέχει μιὰ πρόσκληση ἢ ἓνα σημεῖωμα πού τοῦ ἀπευθύνεται³. Ἡ νόηση ἐκφράζεται σὰν ἓνας συντονισμὸς ἢ μιὰ ὀργάνωση ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν, πού γίνεται ὄλο καὶ πιὸ συστηματικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ, ὅταν φροντίζουμε νὰ λύσουμε τὰ προβλήματα ἐκεῖνα πού, ὅσο μένουν ἄλυτα, μᾶς προκαλοῦν δυσάρεστες συναισθηματικὲς καὶ συγκινησιακὲς ἐμπειρίες⁴. Τέτοιες ἐμπειρίες νιώθουμε ἀρχικὰ, ὅταν δὲν ἱκανοποιοῦνται φυσιολογικὲς ἢ βιολογικὲς ἀνάγκες μας. Ὅσο ὀριμάζουμε ψυχοσωματικὰ, τόσο νιώθουμε δυσἀρέσκεια ἢ εὐχαρίστηση ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἱκανοποιοῦνται ἢ ὄχι οἱ νοητικὲς ἀνάγκες μας⁵. Εἶναι δυνατὸ νὰ λεχθῆ ὅτι τὰ συναισθήματα δυσἀρέσκειας ἢ εὐχαρίστησης «ἐσωτερικεύονται» στὸ βαθμὸ πού δὲ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὰ προβλήματα πού κατορθώνουμε ἢ δὲν κατορθώνουμε νὰ λύσουμε, ἀλλὰ μὲ τὴν ὀργάνωση, συστηματοποίηση καὶ συντονισμὸ τῶν σωματικῶν κινή-

1. *Emile*, Βιβλίο I, ὄπ. παρ., σ. 284.

2. Βιβλίο III, ὄπ. παρ., σ. 449 κ. ἔ.

3. *Emile*, Βιβλίο II, ὄπ. παρ., σ. 358.

4. Πρβλ. E. Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton, 1951, σ. 103 - 106.

5. Βιβλίο III, ὄπ. παρ., σ. 429.

σεων, αισθητηριακῶν ἐντυπώσεων, παραστάσεων καὶ νοητικῶν ἀντιλήψεων, μὲ τὶς ὁποῖες προσπαθοῦμε νὰ τὰ λύσουμε.

Ἡ γενετική ἐξήγηση τῆς νόησης, ὅπως ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν Rousseau, ἐπιτρέπει τὸ ξεπέραςμα τῆς παραδοσιακῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴ νόηση, τὸ ἐνστικτο καὶ τὸ συναίσθημα. Μὲ τὴ νόηση παίρνουν σαφὴ μορφή οἱ συναισθηματικὲς μας ἀναζητήσεις. Στὶς ἀναζητήσεις αὐτὲς προδιαγράφονται ἢ σκιαγραφοῦνται οἱ ἀπορίες τῆς νόησης. Τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ λογικὸ εἶναι σαφεῖς προσδιορισμοὶ ἐμποδίων, τῶν ὁποίων ἀρχικὰ συνειδητοποιοῦμε τὴν ὕπαρξη μὲ τὸ ἐνστικτο καὶ τὸ συναίσθημα. Ἡ συνείδηση τῆς ὕπαρξης τῶν ἐμποδίων αὐτῶν, ὅταν ἔχει ἐνστικτώδη, συναισθηματικὴ ἢ συγκινησιακὴ μορφή, δὲν διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ὕπαρξης μας, ἀφοῦ ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἀναπτύσσεται, ὅταν πραγματοποιοῦμε μία κίνηση γιὰ νὰ ξεπεράσουμε κάποιο ἐμπόδιο. Τὰ ἐμπόδια αὐτὰ παίρνουν τὴ μορφή προβλημάτων, ὅταν οἱ ἐντυπώσεις δὲν ἀνάγονται σὲ αἰσθήματα πόνου ἢ ἡδονῆς, ἀλλὰ παίρνουν τὴ μορφή εἰκόνας, ποὺ ἀναπαριστᾷ κάποιο ἀντικείμενο, ὅταν συντονίζουμε καὶ συστηματοποιοῦμε πληρέστερα τὶς νοητικὲς λειτουργίες ποὺ προϋποθέτει ἡ λύση τους καὶ ὅταν δὲν τὰ ἀντιμετωπίζουμε ἄμεσα, ἀλλὰ μὲ ἀναφορὰ σὲ ἓνα σύστημα σημείων, τοῦ ὁποίου ὅμως γνωρίζουμε τὸ ἀντικειμενικὸ ἀντίκρουσμα.

Ὁ σχηματισμὸς τῆς νόησης, ὅπως τὸν καθορίζει ὁ Rousseau, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ, ὅπως ἐξηγεῖται ἡ γένεση τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν δεχτοῦμε ὅτι πολιτισμὸς εἶναι μιὰ μορφή συλλογικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἀναπτύσσεται ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ ομάδα, ἀρχικὰ γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν οἱ «προκλήσεις» τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὕστερα γιὰ νὰ ὑπερνικηθοῦν οἱ ἀντιθέσεις ἢ καὶ οἱ ἐντάσεις ποὺ ὀφείλονται στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Οἱ παραστάσεις, οἱ ἔννοιες καὶ οἱ κατηγορίες τῆς νόησης σχηματίζονται ὅπως οἱ συλλογικὲς παραστάσεις καὶ οἱ θεσμοί, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ταυτόχρονα ἀφετηρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ παραστάσεις, οἱ ἔννοιες καὶ οἱ κατηγορίες εἶναι ὄργανα μὲ τὰ ὁποῖα σχηματίζεται ἡ νόηση λύνοντας τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει. Τὰ ὄργανα αὐτὰ ἐπιτρέπουν καὶ διευκολύνουν τὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης πρὸς τὸ λογικὸ. Εἶναι ὅμως δυνατὸ καὶ νὰ τὴν ἀναστείλουν. Παρόμοια οἱ θεσμοί, δηλαδὴ οἱ σχετικὰ σταθερὲς μορφὲς συλλογικῆς συμπεριφορᾶς, καὶ οἱ συλλογικὲς παραστάσεις εἶναι τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα συντελεῖται, κάποτε ὅμως ἀναστέλλεται, ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Rousseau ἡ νόηση ἐξελίσσεται, ὅταν ἡ ἀγωγή εἶναι σωστὴ καὶ οἱ κοινωνικοὶ ὅροι εὐνοϊκοὶ πρὸς μιὰ ἑναρμόνιση τῶν δυνατοτήτων της καὶ τῶν μέσων της πρὸς τὰ ἔργα της. Θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσουμε τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ὅπως παριστάνουμε τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς πολιτισμοῦ, ποὺ ἑναρμονίζεται ὅλο καὶ πληρέστερα πρὸς τὶς κοινωνικὲς

ανάγκες πρὸς τὶς ὁποῖες ὁ σκοπὸς τοῦ εἶναι νὰ ἀνταποκρίνεται, ἐν ἀνάγκῃ μεταβάλλοντάς τες.

Πρέπει ὥστόσο νὰ παρατηρηθῆ ὅτι, στὸν *Emile*, ἡ νόηση ἀναλύεται καὶ ἡ ἐξέλιξή της ἀνασυντίθεται σὰν νὰ ἦταν ἓνα ἀτομικὸ φαινόμενο. Ἡ ἱστορικότητά της, ποὺ ἔχει συνειδητοποιήσει ὁ Rousseau, εἶναι ἡ ἱστορικότητα ποὺ μπορεῖ νὰ ἐμφανίσει ἓνα ἀτομικὸ φαινόμενο. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ *Emile* εἶναι μιὰ πραγματεία γιὰ τὴν ἀγωγή. Ἐξηγεῖται ἀκόμα ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα, ποὺ εἶναι ὁ γενικὸς στόχος τοῦ Rousseau σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του. Στὸν *Emile* ὁ πολιτισμὸς καὶ οἱ κοινωνικὲς συνθήκες τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα παρουσιάζονται σὰν νὰ ἀσκοῦν ἀνασταλτικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν ἐξέλιξη τῆς νόησης. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Rousseau ἐπινόεῖ ἓνα τεχνητὸ κοινωνικὸ περιβάλλον γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσει τὴ μορφή τῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης, ποὺ θεωρεῖ σὰν κανονικὴ. Ἡ ἱστορικότητά τῆς νόησης θεμελιώνεται ἰδίως πάνω στὸν ἰδεατὸ τύπο τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἐξέλιξής της, σύμφωνα μὲ τὸν *Emile*¹. Ὁ Rousseau στὸν *Emile* ἐξηγεῖ τὴ γένεση καὶ τὸ σχηματισμὸ τῆς ἀτομικῆς νόησης σύμφωνα μὲ τὶς κατηγορίες τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρεῖ τὴν ἀτομικὴ νόηση σὰν πολιτιστικὸ φαινόμενο ἢ σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὁ d'Alembert συμπληρώνει τὶς ἀναλύσεις τοῦ Rousseau. Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie* καθορίζει μιὰ μορφολογία τῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ λογικοῦ, ὅπως διαγράφεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας. Ὁ d'Alembert διακρίνει σαφέστερα ἀπὸ τὸν Rousseau τὸ λογικὸ (*raison*) ἀπὸ τὴ νόηση (*faculté de penser*). Τὸ λογικὸ εἶναι ἡ τελειοποιημένη νόηση. Εἶναι ἡ μορφή τῆς νόησης μὲ τὴν ὁποία κρίνουμε αὐτὸ ποὺ στοχαζόμαστε καὶ ὄχι πιά αὐτὸ ποὺ νιώθουμε. Τὸ λογικὸ σχηματίζεται, ὅταν ἡ νόηση ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἢ βιολογικὲς ἀνάγκες² καὶ δὲν περιορίζεται στὴν ἐπιδίωξη τῆς ἱκανοποίησής τους. Θὰ ἦταν σύμφωνη μὲ τὴ σκέψη τοῦ d'Alembert ἡ ἀκόλουθη ἀναλογία. Τὸ λογικὸ βρίσκεται στὴν ἴδια σχέση μὲ τὴ νόηση μὲ τὴν ὁποία ἡ νόηση βρίσκεται μὲ τὴν ἐντύπωση, τὸ ἐνστικτο ἢ τὸ συναίσθημα.

Τὸ λογικὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς ἀνάλυσης, δηλαδὴ

1. Ὁ Rousseau ὀνομάζει τὸν ἰδεατὸ αὐτὸ τύπο «φυσικό». Βλ. B. Groethuysen, *Jean - Jacques Rousseau*, σ. 25-26.

2. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 162, *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie*, σ. 86.

τῆς ἀναγωγῆς τῶν συνθέτων ἐννοιῶν στίς πιὸ ἀπλῆς καὶ σαφεῖς ἢ προφανεῖς ἐννοιες ποὺ τίς συνιστοῦν¹. Οἱ ἐννοιες αὐτὲς εἶναι δυνατὸ νὰ χαρακτηριστοῦν καὶ σὰν στοιχεῖα. Στὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν φαινόμενα, σὰν αὐτὰ ποὺ παρατηροῦμε στὸ φυσικὸ κόσμο ἢ σὰν τίς πρωταρχικὲς ἠθικὲς ἐμπειρίες ποὺ νιώθουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι². Ἡ λειτουργία αὐτῆ τῆς ἀνάλυσης ὀλοκληρῶνεται, στὸ πλαίσιο τοῦ κάθε ἐπιστημονικοῦ κλάδου ἀπὸ τῆ λειτουργία τῆς συστηματοποίησης. Μ' αὐτῆ καθορίζονται οἱ λογικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στίς «ἀρχές» μιᾶς ἐπιστήμης καὶ στίς προτάσεις ποὺ υἱοθετεῖ σὰν ἀληθινές, ἀφοῦ τίς ἐπαληθεύσει. Οἱ «ἀρχές» μιᾶς ἐπιστήμης εἶναι στοιχεῖα ἢ ἐννοιες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ πιὸ ἀπλά καὶ πιὸ γενικὰ φαινόμενα ποὺ ἐξετάζει ἡ ἐπιστήμη αὐτή. Π.χ. στὴ «γενικὴ φυσικὴ» ἀντιστοιχοῦν «ἀρχές» «ἐννοιες» ἢ καὶ «στοιχεῖα» ὅπως ἡ κίνηση, ἡ ἔκταση, τὸ ἀδιαπέραστο καὶ ἄλλες³. Ἀνάλυση εἶναι ἡ ἀναγωγή τῶν ἐπὶ μέρους προτάσεων τῆς γενικῆς φυσικῆς, ποὺ ἀναφέρεται στὰ σωματικὰ ὄντα, σὲ τέτοιες ἢ παραπλήσιες «ἀρχές», «ἐννοιες» ἢ «στοιχεῖα». Συστηματοποίηση εἶναι ἡ συναγωγή τῶν ἐπὶ μέρους προτάσεων τῆς «γενικῆς φυσικῆς» ἀπὸ τίς ἀρχές ἢ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς λογικῆς σχέσης ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους⁴. Ἡ σχέση αὐτῆ ἀνάμεσα στὴν ἀνάλυση καὶ στὴν συστηματοποίηση ἐκφράζεται καὶ μὲ τῆ συσχέτιση ἀνάμεσα στοὺς ἐπὶ μέρους ἐπιστημονικοὺς κλάδους καὶ τῆ φιλοσοφία ἢ, εἰδικότερα, τὴν «Ὄντολογία»⁵. Ἡ «ὄντολογία», ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ d'Alembert, καθορίζει τίς γενικὲς ἀρχές, ἐννοιες ἢ στοιχεῖα, ποὺ προϋποθέτουν ὅλοι οἱ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι. Οἱ γενικὲς αὐτὲς ἀρχές ἀντιστοιχοῦν στίς γενικὲς ιδιότητες ὄλων τῶν ὄντων, εἴτε εἶναι σωματικὰ, εἴτε εἶναι πνευματικὰ. Τέτοιες ἀρχές εἶναι ἡ ὑπαρξή, ἡ οὐσία, τὸ κατηγορημα, ἡ δυνατότητα, ἡ διάρκεια καὶ ἄλλες⁶.

Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ τοῦ d'Alembert γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀνάλυση καὶ τῆ συστηματοποίηση δείχνει τὸ λογικὸ καὶ ταυτόχρονα τὸν ἱστορικὸ ἢ τὸν γενετικὸ χαρακτήρα τῆς σχέσης αὐτῆς. Λογικά, ἡ ἀνάλυση προϋποθέτει τῆ συστηματοποίηση. Ἐπίσης ἡ συστηματοποίηση προϋποθέτει τὴν ἀνάλυση. Ἱστορικά, ἡ συστηματοποίηση ἐκφράζει μία «πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος»⁷. Ἡ πρόοδος αὐτῆ ἀποσαφηνίζεται μὲ τὸ ἔργο καὶ τῆ σκέψη τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν. Πραγματοποιεῖται μὲ τὴν

1. *Essai*, σ. 30-31.

2. T. L. Hankins, *Jean d'Alembert, Science and the Enlightenment*, σ. 109.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 162.

4. Πρβλ. T. L. Hankins, σ. 110 κ. ἑ.

5. *Discours Préliminaire*, σ. 160.

6. *Discours Préliminaire*, σ. 159.

7. ὁπ. παρ.

εξέλιξη του νεώτερου φιλοσοφικού και επιστημονικού στοχασμού, όπως εξελίχθηκε από τον Bacon ως τον Νεύτωνα.

Έτσι η ανάπτυξη των δύο θεμελιωδών λειτουργιών του λογικού, της ανάλυσης και της συστηματοποίησης, παρουσιάζει ταυτόχρονα το χαρακτήρα της λογικής και της ιστορικής αναγκαιότητας. Ο d'Alembert δε χωρίζει τη λογική από την ιστορική αναγκαιότητα. Από την άποψη αυτή η σκέψη του προετοιμάζει τη σκέψη του Hegel και ιδιαίτερα την αρχή της ταύτισης λογικής ανάπτυξης και ιστορικής εξέλιξης που θεμελιώνει την Έγγελειανή διαλεκτική.

Από τη συσχέτιση αυτή της λογικής ανάπτυξης με την ιστορική εξέλιξη συνάγεται ότι ο d'Alembert θεωρεί το λογικό και εξηγεί το σχηματισμό του με αναφορά σε ιστορικές κατηγορίες. Η αντίληψη αυτή για την ιστορικότητα του λογικού εκφράζεται με το γεγονός ότι η πρώτη μορφή των λειτουργιών της ανάλυσης και της συστηματοποίησης πρέπει να αναζητηθεί στην πράξη και ιδιαίτερα στην πράξη των τεχνικών. Κάθε τέχνη, «μηχανική» ή «έλευθέρια», προϋποθέτει την αναγωγή ορισμένων εμπειρικών γνώσεων σε σταθερούς κανόνες, ό,τι δηλαδή αντιστοιχεί προς την αναλυτική λειτουργία του λογικού¹. Η εφαρμογή των κανόνων αυτών, για να λυθούν τα πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο τεχνίτης, αντιστοιχεί προς τη λειτουργία της συστηματοποίησης. Η έκφραση της νόησης με τις τέχνες αποτελεί ένα πρακτικό σχέδιασμα ή μία πρακτική σκιαγραφία της επιστημονικής και φιλοσοφικής έκφρασης του λογικού. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι το λογικό αρχίζει να σχηματίζεται από τις πρακτικές και, ειδικότερα, τις τεχνικές εφαρμογές του, είτε πρόκειται για αυτές που πραγματοποιούνται με τις μηχανικές τέχνες, είτε πρόκειται για αυτές που επιτυγχάνονται με τις έλευθέριας τέχνες. Το γεγονός ότι το λογικό εκφράζεται αυθεντικά με τις τέχνες, όσο και με τις επιστήμες, επιβεβαιώνεται και από τη διαπίστωση του d'Alembert ότι η ανακάλυψη και κατασκευή της πυξίδας, που είναι επίτευγμα των μηχανικών τεχνών, δεν έχει μικρότερη αξία, σε σχέση με την εξέλιξη της νόησης και το σχηματισμό του λογικού, από τον καθορισμό των ιδιοτήτων της βελόνας της πυξίδας, που είναι αντικείμενο της φυσικής².

Η ιστορικότητα του λογικού φαίνεται και από το γεγονός ότι η εξέλιξή του προσδιορίζεται από ορισμένους κοινωνικούς όρους. Ήδη η τεχνική σκέψη αναπτύσσεται, όταν η δραστηριότητα των τεχνικών είναι αντικείμενο κοινωνικής αναγνώρισης. Οι έννοιες, στις οποίες καταλήγει

1. *Discours Préliminaire*, σ. 52-55.

2. *Discours Préliminaire* σ. 54.

ή ανάλυση, και οι προτάσεις στις οποίες καταλήγει ή συστηματοποίηση, δεν είναι δυνατόν να εξηγηθούν άμεσα από τις έντυπώσεις των αισθήσεων, όπως, κατά την άποψη του d'Alembert, δεχόταν ο Locke. Οι ήθικες έννοιες και οι έννοιες του θεωρητικού λόγου σχηματίζονται από το λογικό, γιατί ο άνθρωπος είναι κοινωνικό όν. Η γένεση των έννοιών αυτών προϋποθέτει τις κοινωνικές σχέσεις του ανθρώπου, προϋποθέτει τις «ιδέες», δηλαδή τις παραστάσεις που σχηματίζονται και τις ανάγκες που συνειδητοποιούνται από τις σχέσεις αυτές. Οι έννοιες του λογικού αποσαφηνίζονται με τα μέσα που προσφέρουν οι κοινωνικές σχέσεις για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών του ανθρώπου¹.

Έξάλλου, ο σχηματισμός του λογικού από τη νόηση προϋποθέτει την ίδια την ιστορία του και τα έπιτεύγματά του. Προϋποθέτει ότι ο άνθρωπος δεν αισθάνεται πια την ανάγκη να είναι προσηλωμένος σε κάποια γνώμη. Παύει να υιοθετεί τη νοητική στάση ενός παιδιού, που είναι προσηλωμένο σε όρισμένα παιχνίδια, που του δίνουν οι μεγάλοι για να μη πιάνει επικίνδυνα αντικείμενα². Ο άνθρωπος ενηλικιώνεται, όταν αφήνει τα παιχνίδια. Η νόηση ενηλικιώνεται μέσα από την ιστορική εξέλιξή της και παίρνει βαθμιαία τη μορφή του λογικού, όταν απομακρύνεται από την αυθεντία που είναι για τη νόηση ό,τι είναι τα παιχνίδια για το παιδί. Η ενηλικίωση της νόησης συντελείται, όταν ή προσήλωση στην αυθεντία δεν ανταποκρίνεται προς τα νέα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος, τις νέες κοινωνικές σχέσεις του, τις νέες ανάγκες, που πηγάζουν από αυτές, και τις νέες δυνατότητες που του προσφέρουν.

Με τη βαθμιαία απαλλαγή της νόησης από την αυθεντία σχηματίζεται το λογικό. Το λογικό εξελίσσεται όχι μόνο εξαιτίας των έπιτευγμάτων του, αλλά και εξαιτίας των αποτυχιών του. Οι αποτυχίες του το οδηγούν στην αναζήτηση και τον προσδιορισμό νέων μεθόδων και νέων μορφών ανάλυσης και συστηματοποίησης. Είναι νόμιμο να γίνει λόγος για τις επαναστατικές μορφές που παίρνει ή ιστορία της νόησης και του λογικού. Οι μορφές αυτές είναι ανάλογες με τις επαναστάσεις, δηλαδή τις ριζικές αλλαγές, που εμφανίζει ή εξέλιξη του πολιτισμού³.

Από τη λογική και ιστορική σχέση, που υπάρχει ανάμεσα στη συστηματοποίηση και την ανάλυση, συνάγεται ότι οι έπιστημονικές προτάσεις, στις οποίες καταλήγουν οι λειτουργίες αυτές του λογικού, δε νοούνται ανεξάρτητα από την παρατήρηση των φαινομένων που τις τεκμη-

1. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 177.

2. *Discours Préliminaire*, σ. 96.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 117, πρβλ. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ.

ριώνουν και από τον καθορισμό των γενικών αρχών, που επιτρέπουν τη συστηματοποίησή τους. Σε κάθε επιστήμη, οι παρατηρήσεις, στις οποίες στηρίζεται ή και οι νόμοι στους οποίους καταλήγει, δε νοούνται ανεξάρτητα από τις θεωρητικές αρχές που προϋποθέτει. Η σχέση των επιστημών με τη φιλοσοφία είναι ανάλογη με τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις επί μέρους προτάσεις και τις γενικές αρχές ή τη θεωρία που επιτρέπει τη συστηματοποίησή τους. Η σχέση φιλοσοφίας και επιστήμης συνάγεται από το γενικό όρισμό της φιλοσοφίας που προτείνει ο d'Alembert. Σύμφωνα με τον όρισμό αυτό η φιλοσοφία είναι ή εφαρμογή του λογικού στα διάφορα αντικείμενα, τα οποία υπόκεινται σε ορθολογική εξήγηση. Αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι ο καθορισμός των γενικών αρχών «όλων των ανθρώπινων γνώσεων», είτε αναφέρονται σε γεγονότα, είτε σε συναισθήματα είτε στις μεθόδους ανάλυσης και συστηματοποίησης που επιτρέπουν τη συγκρότηση της επιστήμης¹. Η φιλοσοφία μπορεί να θεωρηθεί σαν αξιωματική της επιστήμης και σα θεωρία για τη μέθοδο και τις λειτουργίες του λογικού, που προϋποθέτει η επιστήμη. Γι' αυτό το λόγο ο d'Alembert επιδοκιμάζει τον Locke, που κατάλαβε ότι η μεταφυσική είναι ή «φυσική» της νόησης και του λογικού².

Η σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και επιστήμης εξηγεί το γεγονός ότι στο δεύτερο μέρος του *Discours Préliminaire* ή ιστορία της φιλοσοφίας δε χωρίζεται από την ιστορία των επιστημών, των φιλολογικών και ιστορικών επιστημών κατά την Αναγέννηση, των μαθηματικών και φυσικών επιστημών από την Αναγέννηση ως το δέκατο όγδοο αιώνα. Η εξέλιξη της νόησης και ο σχηματισμός του λογικού, που προκύπτει από το φωτισμό της νόησης, εκφράζεται με την ιστορία της φιλοσοφίας και με την ιστορία των επιστημών, που αντιστοιχούν σε μία ιστορία της λογικής συστηματοποίησης, που αναπτύσσεται σε συνάρτηση με μία ιστορία της επιστημονικής ανάλυσης και της παρατήρησης.

Κατά την πρώτη φάση της ιστορίας αυτής, συντελείται ή ανάπτυξη της νόησης με τη μορφή της φιλολογικής και της ιστορικής έρευνας (*érudition*)³. Η έρευνα αυτή προϋποθέτει τη λειτουργία της μνήμης. Με τις ιστορικές και τις φιλολογικές έρευνες ή νόηση παίρνει τη μορφή ενός στοχασμού πάνω στις παραστάσεις και αντιλήψεις που σχηματίζει ή νόηση από τις έντυπώσεις των αισθήσεων και που διατηρεί ή μνήμη. Αντικείμενο των φιλολογικών και ιστορικών επιστημών, όπως αναπτύχθηκαν κατά

1. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 20 κ. έ., πρβλ. *Discours Préliminaire*, σ. 159.

2. *Discours Préliminaire*, σ. 100.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 79 κ. έ.

τὴν Ἀναγέννηση, εἶναι τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ, πῶς γενικὰ, τὰ μνημεῖα ποὺ ἄφησε ἡ ἀρχαιότητα. Ἀρχικὸς σκοπὸς τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ἦταν ἡ συλλογὴ γεγονότων καὶ λέξεων¹. Ἡ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα, ὅσο καὶ ἂν ἔχει τὸ χαρακτῆρα τῆς συλλογῆς τοῦ ὕλικου, ἀποτελεῖ μιὰ ἀναγκαῖα φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς νόησης καὶ ἔτσι προετοιμάζει τὸ σχηματισμὸ τοῦ λογικοῦ. Εἶναι ἀναγκαῖα ἡ συλλογὴ τῶν γεγονότων ἢ τῶν λέξεων, χωρὶς ἀρχικὰ νὰ διακριθῇ μὲ ὀρθολογικὰ κριτήρια στὸ ὕλικὸ αὐτὸ τὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ ἐξαχθῇ ἀπὸ τὰ ὀρυχεῖα χρυσάφι ἀνακατεμένο μὲ ἄχρηστα ἢ μικρῆς ἀξίας πετρώματα πρὶν χωριστῆ τὸ χρυσάφι ἀπὸ τὰ ὕλικὰ αὐτά. Ἡ νόηση, ὅπως ἐκφράζεται μὲ τὶς ἱστορικὲς καὶ φιλολογικὲς ἔρευνες, μπορεῖ νὰ παρομοιαστῇ μὲ τὴν εὐαισθησίαν μὲ τὴν ὁποία καταγράφουμε τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ ταυτόχρονα ἀντιδροῦμε συναισθηματικὰ στὶς ἐντυπώσεις αὐτές². Ἡ συλλογὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν λέξεων, ποὺ εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν d'Alembert, ὁ σκοπὸς τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἔρευνας, ὁδήγησε στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰκανότητος τῆς νόησης νὰ καθορίζει ἀυτόνομα τοὺς στόχους τῆς, ἀφοῦ κάθε συλλογὴ κατευθύνεται τελικὰ ἀπὸ τὸ σκοπὸ ποὺ θέτει ὁ ἐρευνητὴς στὴν ἀναζήτησιν τοῦ ὕλικου τοῦ. Ἐξάλλου ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἀκόμη καὶ ὅταν γίνεται μὲ σκοπὸ τὴν ἀναζήτησιν γεγονότων ἢ λέξεων, ἀναπτύσσει τὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι, μαζὶ μὲ τὶς φιλολογικὲς καὶ ἱστορικὲς ἔρευνες, ἀναπτύχθηκαν κατὰ τὴν Ἀναγέννηση οἱ καλὰς τέχνες, ἂν καὶ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτές, ὅπως ἡ ζωγραφικὴ, εἶναι στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὶς εἰκόνες ποὺ σχηματίζουμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας³. Τὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα, στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὁποίου οἱ τέχνες αὐτές συμβάλλουν, ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη μορφή κριτικοῦ στοχασμοῦ. Προετοιμάζει γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν νόηση στὸ λογικόν. Οἱ αἰσθητικὲς ἀξιολογήσεις προετοιμάζουν τὶς ὀρθολογικὲς ἐκτιμήσεις.

Οἱ φιλολογικὲς καὶ οἱ ἱστορικὲς ἔρευνες, ὅπως ἀναπτύχθηκαν κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, προετοιμάζουν τὸ φωτισμὸ τοῦ λογικοῦ καὶ γιὰ τὴν ἐξοικειώσασιν τῆς νόησης μὲ τὴν τέχνην τῆς διατύπωσης εἰκασίων. Ἡ τέχνη αὐτὴ ταιριάζει ἰδιαίτερα στὶς ἱστορικὲς ἐπιστῆμες⁴. Ἡ εἰκασία διέπεται ἀπὸ ὀρισμένους κανόνες, ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὶς λειτουργίες τοῦ στοχασμοῦ. Τέτοιος κανόνας εἶναι π.χ. ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἐνὸς ἱστορικοῦ ἔργου, ποὺ θέλει νὰ γίνῃ πιστευτὸς καὶ νὰ ἀλλάξῃ

1. *Discours Préliminaire*, σ. 80.

2. Πρὸβλ. *Discours Préliminaire*, σ. 19.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 86.

4. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 105 κ. ἑ.

τὸν συνηθισμένο τρόπο σκέψης τῶν ἀναγνωστῶν του μὲ τὴν ἀναφορὰ σὲ θαυμαστὰ γεγονότα, πρέπει νὰ ἔγραψε τὸ ἔργο του σὲ πολὺ μεταγενέστερη ἐποχῇ, σὲ σχέση μὲ τὰ περιστατικὰ ποὺ περιγράφει. Δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ τὸ ἔγραψε σὲ μιὰ ἐποχῇ κατὰ τὴν ὁποία ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ διαψευστοῦν ἢ νὰ ἀμφισβητηθοῦν οἱ πληροφορίες του ἀπὸ αὐτόπτες μάρτυρες. Ἔτσι ἡ εἰκασία ὅπως ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὶς ἱστορικές ἐπιστῆμες, ἐξοικειώνει τὸ στοχασμὸ μὲ τὴ μεθοδικὴ σκέψη. Ταυτόχρονα ἀναπτύσσεται μὲ τὴν εἰκασία ἡ ἱκανότητα τῆς νόησης νὰ διακρίνει τὶς πιὸ φευγαλέες καὶ ὠχρὲς ἀνταύγειες τοῦ ἀληθινοῦ, καὶ ὄχι μόνο τὶς πιὸ καθαρὲς μορφές του¹. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν εἰκασία στὴν ἀποδεικτικὴ μέθοδο ἀποτελεῖ τὴν πιὸ αὐθεντικὴ ἔκφραση τοῦ βαθμιαίου φωτισμοῦ τῆς νόησης καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ λογικοῦ. Ταυτόχρονα, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν εἰκασία καὶ τὴν ἀποδεικτικὴ μέθοδο ἀποσαφηνίζει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ νόηση καὶ τὸ λογικὸ ἐξελίσσονται σὰν ἓνας παιδαγωγὸς ποὺ παιδαγωγεῖ τὸν ἑαυτό του. Ἡ εἰκασία προϋποθέτει ὅτι ἔχει σχηματιστῆ κάποια μορφή ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ, ὅτι ἔχει διαμορφωθῆ μιὰ πρώτη μορφή ἀποδεικτικῆς μεθόδου. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε μὲ τὶς εἰκασίες μας τὶς διάφορες διαβαθμίσεις τοῦ ἀληθινοῦ, ἂν δὲ τὶς συγκρίναμε μὲ μιὰ πιὸ καθαρὴ μορφή του, ὅπως εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν ἀποδεικτικὸ συλλογισμό καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν προφανῆ γνώση. Ταυτόχρονα, ἡ τέχνη τῆς εἰκασίας βελτιώνει τὴν ἀποδεικτικὴ μέθοδο, τὸν ἀτελῆ σχηματισμὸ τῆς ὁποίας προϋποθέτει. Μὲ τὴν τέχνη τῆς εἰκασίας εἶναι δυνατόν νὰ ὑπαχθοῦν σὲ λογικὰ σχήματα μορφές τοῦ πραγματικοῦ ὅπως εἶναι τὰ πάθη, οἱ συναισθηματικὲς ἐμπειρίες ἢ οἱ προσωπικὲς σχέσεις, ὅπως ἀναπτύσσονται στὶς κοινωνικὲς συναναστροφές, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ὁποίων δὲν ταιριάζει μιὰ αὐστηρὰ ἀποδεικτικὴ ἢ ἀναλυτικὴ μέθοδος². Μὲ τὴν τέχνη τῆς εἰκασίας σχηματίζεται καὶ τελειοποιεῖται τὸ λογικὸ. Ταυτόχρονα φωτίζεται ἡ συνείδηση στὸ σύνολό της.

Οἱ φιλολογικὲς μελέτες, ὅπως διαμορφώθηκαν κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, συνέβαλαν στὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος, ὅπως παρατηρήθηκε προηγουμένως. Ἔτσι δείχνουν τὴν ἱκανότητα τῆς νόησης, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ συναισθήματος ἢ τῆς φαντασίας, νὰ ἀρνιέται καὶ νὰ ξεπερνάει τοὺς στόχους ποὺ θέτει ἡ ἴδια σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση τῆς ἐξέλιξης της, ἀφοῦ ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῶν φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἦταν ἡ συλλογὴ «γεγονότων καὶ λέξεων» καὶ ὄχι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος. Ἡ ἱκανότητα αὐτὴ τῆς νόησης νὰ ξεπερ-

1. *Essai*, ὅπ. παρ., σ. 78.

2. *Essai*, ὅπ. παρ., σ. 84, πρβλ. *Discours Préliminaire*, σ. 112-113.

νάει τους στόχους της όφείλεται στη φαντασία, που συμβάλλει στην ένι-
σχυσή της. 'Η λειτουργία αυτή έμφανίζεται κατά το στάδιο της εξέλιξης
της νόησης κατά το όποιο στοχαζόμαστε πάνω στα αίσθήματά μας και όχι
πάνω στις νοητικές μας αντιλήψεις. 'Η φαντασία έπεξεργάζεται και τελειο-
ποιεί τα αντικείμενα που δημιουργεί ή ίδια¹. 'Η φαντασία είναι δυνατό να
έξελιχθή πολύ πιο γρήγορα από το λογικό, γιατί σε αντίθεση μ' αυτό δεν
δεσμεύεται από αντικειμενικά δεδομένα, αφού δημιουργεί έλεύθερα το αντι-
κείμενό της. 'Εξαιτίας του δυναμισμού της και του σχετικά αδέσμευτου
χαρακτήρα της, ή φαντασία, όταν είναι πολύ ισχυρή, μπορεί να παρεμπο-
δίσει την ανάπτυξη των λειτουργιών του λογικού, με τις όποιες παρατη-
ρεί μεθοδικά τα φαινόμενα και έπαληθεύει μεθοδικά τις προτάσεις του.
'Όπως συνέβη με τον Descartes², ή υπερτροφική ανάπτυξη της φαντασίας
μπορεί να όδηγήσει στην άκριτη χρήση της τέχνης της εικασίας, στις περι-
πτώσεις εκείνες στις όποιες θά ήταν δυνατό να εφαρμοσθή ή μέθοδος της
απόδειξης ή της έπαλήθευσης³. 'Η φαντασία μπορεί να όδηγήσει σε μία
πρόωρη συστηματοποίηση, που να μη στηρίζεται στα δεδομένα της παρα-
τήρησης, του πειράματος ή του μαθηματικού λογισμού⁴. Μπορεί να ανα-
σείλει την ανάπτυξη της κριτικής λειτουργίας του λογικού, με την όποια
διακρίνει τα αντικείμενα, που είναι προσιτά, από εκείνα που είναι άπρο-
σιτα στις έξηγήσεις του.

Παρ' όλες τις άρνητικές συνέπειες, σε σχέση με την εξέλιξη της νόη-
σης και τη γένεση του λογικού, στις όποιες μπορεί να όδηγήσει ή μονο-
μερής και άμετρη καλλιέργειά της, ή ανάπτυξη της φαντασίας είναι ή
άναγκαία προϋπόθεση για το φωτισμό της νόησης και το σχηματισμό του
λογικού. Στις σκοτεινές έποχές, ή φαντασία είναι ή μόνη νοητική διαδικα-
σία με την όποια ό άνθρωπος άπαλλάσσεται από την πίεση της αυθεντίας
και μαθαίνει να σκέπτεται μόνος του. Με τη φαντασία ή νόηση έξοικειώ-
νεται με την τέχνη της διατύπωσης υποθέσεων και εικασιών, που προϋπο-
θέτουν και προσκτείνουν τα συμπεράσματα των αποδεικτικών συλλογισμών.
'Η φαντασία έπιτρέπει μιá πρώτη μορφή συστηματοποίησης των στοχασμών,
που είναι συνυφασμένοι με τα αίσθήματά μας. 'Όσο και άν ή συστηματο-
ποίηση αυτή είναι πρόωρη, είναι ή άναγκαία προϋπόθεση για την όρθολο-
γική συστηματοποίηση, που στηρίζεται στην έπαλήθευση και τον αποδει-
κτικό συλλογισμό, και που δείχνει ότι καμιά άληθινή πρόταση δεν είναι

1. *Discours Préliminaire*, σ. 86.

2. R. Grimsley, *Jean d' Alembert*, σ. 272 κ. έ.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 110-111.

4. Πρβλ. T. L. Hankins, *Jean d' Alembert*, σ. 107 κ. έ.

νοητή χωρίς αναφορά στις αρχές, πού προϋποθέτει λογικά¹. Τέλος, οί πλά-
νες, στις όποιες καταλήγει ή φαντασία κατά τις σκοτεινές έποχές, γίνονται
κατά τις φωτισμένες έποχές προβλήματα, τά όποια λύνει ή παραμερίζει τό
λογικό, τελειοποιώντας έτσι τις λειτουργίες τής ανάλυσης και τής συστη-
ματοποίησης πού τό άποτελοϋν.

Ή νεοσχολαστική φιλοσοφία, με τήν προσήλωση στο γράμμα τών κει-
μένων ένός παρεξηγημένου Άριστοτέλη, άνέστειλε τήν προοδευτική εξέ-
λιξη τής νόησης, τις προϋποθέσεις τής όποιας είχε δημιουργήσει έν μέρει
ή φιλολογική και ιστορική έρευνα. Ή αναστολή όμως αυτή ήταν μόνο
προσωρινή. Τό πνεϋμα τής Αναγέννησης είχε δημιουργήσει τις προϋπο-
θέσεις για τήν εμφάνιση μιās έντελώς διαφορετικής φάσης στην εξέλιξη
τής νόησης ή, σύμφωνα με τήν όρολογία του d' Aembert, μιās «έπανά-
στασης»².

Ή νέα αυτή φάση τής εξέλιξης τής νόησης εκφράζεται με τό στοχα-
σμό του Fr. Bacon³. Με τόν Bacon ή νόηση άπαλλάσσεται έν μέρει από τήν
ύποταγή στην άθθεντία. Ή αποδέσμευση αυτή τής νόησης από τήν άθθεν-
τία είχε προετοιμασθή από τις ιστορικές και φιλολογικές έρευνες καθώς
και από τις καλές τέχνες, πού είχαν αναπτυχθή κατά τήν Αναγέννηση, γιατί
είχαν συμβάλει στην ένίσχυση τής καλαισθησίας και τής φαντασίας. Ή
σκέψη του Bacon άποσαφηνίζει τή μεταβολή ή τήν «έπανάσταση» αυτή
στη σχέση τής νόησης με τήν άθθεντία. Αυτό συμβαίνει, γιατί σύμφωνα
με τόν Bacon ή νόηση έξυπηρετεί πρακτικούς σκοπούς. Στόχος της είναι
«νά γίνουμε καλύτεροι ή πιό εύτυχισμένου»⁴. Από τή στιγμή πού ή νόηση
έξυπηρετεί πρακτικούς σκοπούς, είναι αναπόφευκτο νά έλθει σέ αντίθεση
με τήν άθθεντία, όταν συμβαίνει ή άθθεντία νά παρεμποδίζει τήν επίτευξή
τους.

Με τήν αντίληψη του Bacon, ότι ο σκοπός τής νόησης είναι πρακτικός,
συνδέεται ή άποψη του ότι ο σκοπός αυτός θα επίτευχθή με τήν παρατήρηση
τής φύσης, πού άποβλέπει, εφαρμόζοντας τή μέθοδο τών ιστορικών και
φιλολογικών έρευνών στα φυσικά φαινόμενα, στην καταγραφή τους, τήν
κατάταξή τους και τήν εξήγησή τους. Έτσι ή νόηση αποδεσμεύεται και
πάλι από τήν άθθεντία, στο βαθμό πού ή άθθεντία διαψεύδεται από τά άπο-
τελέσματα τής παρατήρησης. Ή παρατήρηση όμως καθορίζεται και εφαρ-
μόζεται από τόν Bacon χωρίς τόν όρθολογικό προσδιορισμό τών μεθοδολο-

1. Πρβλ., *Encyclopédie*, άρθρο *Philosophie*, επιλογή A. Soboul, σ. 161.

2. *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 460.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 89-93, πρβλ. *Essai sur les éléments de philosophie*,
σ. 457 κ. έ.

4. *Discours Préliminaire*, σ. 90.

γικῶν κανόνων ποὺ προϋποθέτει. Ὁ Bacon προχωρεῖ στὴν ἔρευνα τῆς φύσης μὲ τὸν ἴδιο ἢ ἀνάλογο τρόπο μὲ αὐτὸν, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ μελετητὲς τῶν ἀρχαίων κειμένων κατὰ τὴν Ἀναγέννηση πραγματοποιοῦσαν τὴ συλλογὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν λέξεων. Ἡ νόηση, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Bacon, παραμένει στὴ φάση τῆς συλλογῆς ὀρισμένων δεδομένων, προχωρεῖ τὸ πολὺ σὲ μία κατάταξή τους ποὺ θεμελιώνεται πάνω σὲ καθαρὰ ἐμπειρικές βάσεις ἢ ποὺ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς λεκτικές διακρίσεις τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Οἱ λειτουργίες τῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς συστηματοποίησης δὲν ἐκφράζονται μὲ σαφήνεια καὶ πληρότητα ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Bacon.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν κατάταξη τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Bacon. Σ' αὐτὴν ὁ Bacon ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς διαιρέσεις τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Καθορίζει τόσο εἰδικούς ἐπιστημονικούς κλάδους, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἢ νὰ γίνεται δύσκολη ἢ συνοπτικὴ θεώρηση τῶν γνώσεων ποὺ ὁ Bacon δικαιολογημένα ἐπεδίωκε¹. Γενικά, ἡ νόηση, ὅπως ἐκφράζεται μὲ τὸ στοχασμὸ τοῦ Bacon, δὲν ἔχει ἀκόμα ἀπαλλαγὴ ἀπὸ «τὶς ἀλυσίδες τοῦ αἰῶνα του», δηλαδή ἀπὸ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Τὸ συμπέρασμα τοῦ d'Alembert εἶναι ὅτι μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Bacon συλλαμβάνονται μὲ ἓνα τρόπο, ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἐμπειρικός, οἱ θεμελιώδεις ἀρχές τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας, ποὺ ταυτίζονται μὲ τοὺς κανόνες ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσει ἡ νόηση γιὰ νὰ πάρει τὴ μορφή τοῦ λογικοῦ. Οἱ ἀρχές ὅμως αὐτὲς ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν Bacon σὰν εὐρετικοὶ κανόνες, ποὺ ὑπαγορεύονται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἐρευνητῆ. Γι' αὐτὸ δὲν ὀδήγησαν σὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα². Μὲ τὴ διατύπωσή τους ὅμως προετοιμάστηκε ἡ δυνατότητα νὰ πραγματοποιηθοῦν στὸ μέλλον τὰ ἀποτελέσματα αὐτά.

Ἔτσι γίνεται λογικὰ καὶ ἱστορικὰ ἀναγκαία ἡ συστηματοποίηση τῶν γνώσεών μας, δηλαδή ὁ καθορισμὸς τῶν σχέσεων τους μὲ τὶς ἀρχές ποὺ προϋποθέτουν. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Descartes ἐκφράζει τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τῆς συστηματοποίησης. Μὲ τὸν Καρτεσιανισμό σχηματίζεται τὸ λογικὸ, γιατί στὸ σύστημα τοῦ Descartes ἡ νόηση ξεκινάει ἀπὸ τὶς αἰσθητὲς ποιότητες τῶν ἀντικειμένων πάνω στὰ ὁποῖα στοχάζεται, ὅπως εἶναι τὸ χρῶμα, καὶ προχωρεῖ στὸν καθορισμὸ τῶν νοητῶν, τῶν γενικῶν ἢ, σύμφωνα μὲ τὸν d'Alembert, τῶν πιὸ ἀπλῶν ἰδιοτήτων τους ὅπως εἶναι τὸ σχῆμα³.

1. *Discours Préliminaire*, σ. 92-93.

2. R. Grimsley *Jean d' Alembert*, σ. 276.

3. *Discours Préliminaire*, σ. 30. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Descartes ἀναφέρεται καὶ ἀξιολογεῖται στὸ *Discours*, σ. 93-96, καὶ στὸ *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 458 κ. ἔ.